

Komt er ooit een einde aan het kwaad

na de dood?

Utrechtse Studiedag 6, 18 juni 2010

Zegt God tegen het kwaad in de wereld dan nooit: 'Nu is het genoeg!?' Dat deze aangrijpende vraag voor *dit* leven gesteld kan worden, is evident. Maar de vraag kan ook voor het leven *na* de dood gesteld worden. Want ook dan zullen mensen door kwaad getroffen worden – althans volgens de bijbel en de hoofdstroom van de christelijke traditie. Die zeggen dat verstokte zondaars een altijddurende ellende te wachten staat. En dat wordt direct aan Gods oordeel gekoppeld. De theodiceevraag komt zo met nieuwe heftigheid terug. Zal er een eeuwige pijn zijn, een kwaad waaraan geen einde komt?

Of het nu gaat om kwaad voor de dood of om kwaad na de dood, in beide gevallen is de goedheid van God in het geding. Hoe rechtvaardig, hoe barmhartig is Hij in voorlaatste *en* laatste dingen? Daarmee vragen we ondertussen ook naar zoiets als de consistentie van Gods opstelling, want we kunnen toch niet geloven dat Hij met twee maten meet, dat Hij na de dood veel strenger oordeelt dan voor de dood, of omgekeerd. Christenen doen dit vaak: zij zijn hardvochtig voor de dood en soft erna, of andersom. Bij executies vanwege hoogverraad onder Hendrik VIII besloot de rechter het voorlezen van het vonnis met de woorden: May God have mercy on your soul – klaarblijkelijk met als implicatie: wij kunnen ons die genade niet veroorloven. Hier zit een merkwaardige discrepantie.

I

Door me voor deze lezing te concentreren op het leven na de dood hebben we één voordeel: de situatie wordt relatief eenvoudiger. We mogen immers met onze traditie aannemen, dat bij het kwaad na de dood mag worden verondersteld wat bij het kwaad voor de dood in veel gevallen met recht en reden te betwijfelen is, namelijk dat dit kwaad mensen *geheel verdiend* treft. Vóór de dood is er veel kwaad dat onschuldige mensen treft; denken we alleen maar aan Job.¹ Maar het kwaad na de dood zal geheel gerechtvaardigd zijn.²

Maar wat is gerechtvaardigd? Ons rechtvaardigheidsgevoel kan ondervoed zijn, maar ook overvoed. En dat niet alleen in zijn afstemming op *human affairs*, maar ook op God, ons beeld van hem. In termen van bloeddruk en ademhaling: we moeten waken voor een hypo en een hyper. Het hypo is: geen straf na de dood, zelfs geen oordeel. Het hyper: onherroepelijke eeuwige straf, zelfs voor de kleinste zonde. Er zijn ook tussenvormen, ik denk bv aan de 'platonisten' die Augustinus noemt in *De stad van God*: die menen dat er na de dood weliswaar een straf is, maar alleen een louterende straf.³ Augustinus zegt, dat dit maar van sommige straffen geldt; er is ook gewoon het verdiende loon, tijdelijk en eeuwig. Vele christenen voelen niet aan dat er met het hypo, of met het hyper iets mis is. Daarom, voor een rechtvaardigheidsbesef met onderdruk: denk aan misdadigers die in dit leven hun straf ontlopen (een hitler of stalin maakt het punt wel heel sprekend), of aan vergeven zondaars die wel zeer toegeeflijk blijven ten opzichte van hun nieuwe zonden – dat kan toch niet in orde zijn? En

¹ De redenen hiervoor laat ik nu rusten, daarover heb ik elders geschreven en heeft prof Marcel Sarot (via C.S. Lewis) ook het een en ander gezegd.

² In dit leven is er dus veel kwaad dat ons niet als straf en ook niet via boetedoen treft; zie verder onder.

³ Zie *De stad van God*, XI 13 (vert. Gerard Wijdeveld, Baarn 1983, 1089ev).

voor het hyperrechtvaardigheidsgevoel: hoe eerlijk is het als een tijdelijk kwaad vergolden wordt met een altijddurend kwaad?

Hiermee is indirect aangegeven, dat er twee soorten kwaad zijn. Er is kwaad dat in sommige gevallen nodig is om iemand tot een beter mens te maken, en kwaad waarmee iemand betaalt voor wat hij of zij misdaan heeft. Boete doen (met 'lijden aan jezelf') is iets anders dan straf dragen. Dit onderscheid wordt in de Rooms-katholieke traditie ook voor het leven na de dood hooggehouden: daar is plaats voor boete (*purgatorio*) en voor straf (*inferno*). Volgens de Reformatorische traditie is er na de dood maar één soort: straf (hel).⁴ Vanwege dit onderscheid moeten we onze vraag uitsplitsen: is het rechtvaardig om mensen de eerste dan wel de tweede vorm van kwaad aan te doen? Bij het eerste kunnen we ons wel iets voorstellen: om van kwalijke gewoontes af te komen is meestal meer nodig dan spijt. Daarvoor is een proces of traject nodig dat het een en ander kost. Het tweede, dat straf zijn eigen recht heeft ook los van de prikkel tot levensverbetering, is ons veel vreemder geworden. Onze Protestantse orthodoxie was er echter heel vertrouwd mee. Neem Salomon van Til⁵:

Maar zoowe deeze zaak in den evenaar van evenwigtighyd overwegen dan zow door di boetveerdighyd dit alleen verrigt worden, dat de Regter eenen schuldenaar heeft di de schuld bekent, dewyl hy door zyn knagend geweeten niets anders vast stellen of besluyten kan dan dat hy strafwaardig is, 't welk in de vuurschaar der geregtighyd den schuldenaar niet vryspreekt, maar veel eer de straf insluyt en medebrenghet.

Samengevat: wie schuld bekent en verbetering belooft, is niet vrij van straf, maar accepteert zijn straf als verdiend.

Als we de rechtvaardigheid van God bij het kwaad voor en na de dood aftasten, is natuurlijk een eerste toets of er geen discrepanties tussen beide aanwezig zijn. Dat lijkt in onze christelijke traditie in allerlei opzichten wel het geval. Ik noem enkele fricties. De dood wordt door de hoofdstroom van deze traditie (op basis van Gen 3 en Paulus) gezien als straf op de zonde. Maar waarom moeten mensen die door God vergeven zijn en voor wie Jezus gestorven is, zelf óók nog sterven? Volgens dezelfde hoofdstroom maakt 'erfzonde' een mens al 'doemwaardig'. Maar daarmee worden mensen gestraft voor iets waar zij primair niets aan kunnen doen; want ook als zij vanuit een kwalijke erfenis zelf verkeerd gaan handelen zijn ze primair slachtoffer, niet dader.⁶ De traditie leed op dit punt aan een onrechtvaardig collectiefdenken.⁷ Maar wordt dat losgelaten, wat heb je dan aan de doop of aan Christus' kruisdood als die volgens de traditie alleen van deze zonde verlost? Ook op praktisch vlak lag er een terrein met spanningen. Bv bij de vraag in hoeverre Christus het kwaad voor ons heeft weggedragen. De meeste christenen vroeger en nu menen, dat een gelovige misdadiger gewoon gestraft moet worden. Of bij de vraag of er na Jezus' lijden in het lijden van gelovigen nog een aspect van boete doen zit. De Reformatie ontkende dit, maar is dat houdbaar? En wat te denken van een misser waar je in dit leven *te veel* voor betaalt (bv wanneer een slechte naam je tot je dood blijft

⁴ De voorstelling van een hemel en een hel (ook van een louteringsplek daartussen) komt veel breder voor dan alleen in de christelijke traditie. Voor een levendig overzicht, zie Bart Vervaeck, *Literaire hellevaarten. Van klassiek naar postmodern*, Van Tilt: Nijmegen 2006, inleiding en hfst 1.

⁵ *Geopenbaarde godgeleerdhyd*, Latijn 1704 Ned. vertaling 1712, p. 112. In mijn oratie (zie noot 9) heb ik deze gedachte geïllustreerd met de drie musketiers. Het gros van de mensheid, ook in het Westen (op het seculiere erf), lijkt overigens nog steeds vertrouwd met de gedachte, dat bekentenis en vergeving niet ontslaan van straf.

⁶ Vraag dit aan een moeder met een moeilijk opvoedbaar kind.

⁷ Dat is aan een oudere laag in de oudtestamentische overlevering ontleend, en wordt momenteel (zij het alleen naar zijn positieve zijde) wel ingezet tegen een doorgeschoten westers individualisme.

achtervolgen ook nadat je je leven echt gebeterd hebt)? Volgens sommigen in de traditie word je daarvoor hiernamaals nòg een keer gestraft.

Laat ik vanmorgen insteken bij dat kwaad na de dood dat ons als straf zal treffen, bij de hel dus: komt *daar* een einde aan?⁸ Ik laat de Bijbelteksten buiten beschouwing. Ik noem alleen, dat daarvan globaal twee soorten zijn omdat de meeste beelden van dat kwaad – zoals verbrand of geruïneerd worden – twee interpretaties toelaten, namelijk destructie (vernietiging) en kwelling (blijvende pijn). Wat waren in de traditie bij de doordenking van deze teksten de belangrijkste argumenten voor de veronderstelling van een *altijddurend* verdiend kwaad? Ik noem de twee belangrijkste. Allereerst: God moet zonde straffen omdat dit rechtvaardig is en God alleen maar rechtvaardig kan zijn. Voor deze reden verwijs ik naar mijn oratie over de vraag: Moet God straffen? en is dat op Golgotha gebeurd?⁹ De tweede reden: elke zonde ten opzichte van *God* is een oneindig vergrijp en verdient dus een *oneindige* straf. Het draait hier om de majesteit van God. Wanneer iemand steelt van een gewone arbeider is dat niet goed, maar wanneer iemand steelt van de koning is dat veel erger. Als ik het zo toelicht, voelt u al, dat hier iets wringt. Je kunt immers ook zeggen dat het in het tweede geval veel minder erg is: de koning is rijk genoeg. Of beter: het is en blijft dezelfde misdaad. Er mag dus geen verschil gemaakt worden.¹⁰ In de verdere uitwerking van het oneindigheidsargument werd heren der enigszins gegoocheld. Een voorbeeld: als Jezus voor ons de straf op onze zonden gedragen heeft, had hij dan niet verdoemd moeten worden?¹¹ De orthodoxie meent immers, dat onherroepelijke veroordeling de rechtmatige straf op de zonde is (al op erfzonde, zagen we). Maar deze conclusie wordt met betrekking tot Jezus toch niet getrokken (dat zou ook tegen het Bijbelgetuigenis ingaan). In plaats daarvan wordt uitgelegd, dat vanwege Christus' oneindige persoon (*God* die mens werd) zijn drie dagen in het graf al opwogen tegen de eeuwige dood die wij door te zondigen verdienen. Daar zit een fors verschil in! Heeft Jezus dan wel onze straf gedragen of maar een deel daarvan?

Intussen wordt duidelijk dat bij rechtvaardigheid proporties een belangrijke rol spelen. De orthodoxe oplossing daarvoor is helder: de oneindigheid van de zonde (afgeleid van Gods oneindigheid) wordt vertaald in altijddurendheid, de verschillen in zonden worden vertaald in lichtere en zwaardere straffen. Zo zien we de ringen in Dantes inferno voor ons. Hiertegenover is m.i. doorslaggevend het inzicht van Duns Scotus: een wandaad van eindige wezens zoals mensen is zelf eindig, ook als die tegenover God begaan is. Ook al kunnen vele kleine zonden een fors debet opbouwen – zo fors dat de daders zelf deze zonden niet allemaal meer goed kunnen maken – blijft de passende straf eindig. Dit hou ik vast voor straks.

⁸ Dit ook in aansluiting bij onze samenleving die de laatste tijd weer nadruk op vergelding legt, denk maar aan de vele films over wraak: de *Milennium*-trilogie (met Noomi Rapace en Michael Nyqvist), *Taken* (met Liam Neeson en Famke Jansen) of *The edge of darkness* (met Mel Gibson). Tegelijk is er een nieuwe terughoudendheid of zelfs weerzin m.b.t. vergelding, vooral op grond van de kater over de *Bush administration* en haar *war against Evil* (het debacle van de oorlog tegen Irak en de moeizame bezetting/ontruiming van Afghanistan).

⁹ 'Kan zonde ongestraft blijven? Een systematische peiling naar de rechtvaardigheid van God in Christus', inaugurele rede gehouden in Kampen op 25-6-10, te vinden op deze website.

¹⁰ Is de Heer ons zelf in deze laatste richting niet voorgegaan door te zeggen: 'Wat je aan één van deze geringste hebt gedaan, heb je Mij gedaan..?'

¹¹ Veel moderne redders doen precies dat. Bv in films zoals *The Lord of the rings*: de elvenprinses geeft haar onsterfelijkheid op om bij haar geliefde Aragorn te kunnen blijven.

Scotus brengt me bij de klassieke theologie. Als ik haar in ons verband kort moet typeren, dan als denken dat het midden, het einde en God strak op elkaar betreft.¹² Jezus toont midden in de tijd (Golgotha AD33) wat Hij ook aan het eind zal tonen (als Hij zal 'oordelen levenden en doden'). En omdat naar nieuwtestamentische overtuiging in Jezus God zelf onder ons gekomen is, oordeelt *God* dus zo, ook al in de tijd. Wel, wat doet Jezus als het gaat om kwaad en recht? Hij neemt de gevolgen van onze zonden mee in zijn graf.¹³ Hij lijdt daaronder en sterft eraan, maar vergeldt niet. Jezus zegt met woord en daad: wat je ook misdoet, bij mij eindigt het, ik geef het niet terug. Dit betekent in elk geval, dat er bij God geen *noodzaak* is om te straffen. We zien het de Heer niet doen.¹⁴

Betekent dit dat er *geen* enkele straf meer op onze zonde is? Nee, Jezus die de zonde niet vergeldt, absorbeert haar ook niet als een spons. Dat zou ook niet 'recht' zijn, God blijft ons respecteren als personen. Zijn lijden en sterven aan onze zonden kan ons onze zonden niet afnemen tenzij we dit ook zelf willen; en daarvoor is tenminste berouw nodig en de inzet om zoveel mogelijk goed te maken. Als we echt niet willen, heeft de Heer alle recht ons op een gegeven moment aan deze onwil over te laten. Wat ons dan treft, is precies het gevolg van onze persoonlijke zonde zelf waarvan we verlost hadden kunnen worden. Daden hebben gevolgen. Dat wil God ook. En er hoeft niet eindeloos een nieuwe kans gegeven te worden.

Hier stoten we op de consistentie die we zoeken, want als God die met één maat meet, zo in Jezus handelt, midden in de tijd, mogen we ervan uitgaan dat Hij zo ook aan het eind van de tijd handelt, dus voor *en* na de dood. *Na* het laatste oordeel is dan de eigen zonde, wat zij met ons doet, de enige straf waarmee we blijven zitten als we ons niet van onze zonde laten verlossen. Dat zie je ook in de indringende verbeeldingen van het hiernamaals bij Dante en bij C.S. Lewis.¹⁵ Wanneer we dit inzicht doortrekken naar het leven *voor* de dood – omdat God alleen in Jezus helemaal persoonlijk present is en handelt – dan heeft dit een belangrijke consequentie voor mensen die door kwaad getroffen worden: het gevolg van eigen zonde is het enige kwaad dat als een door God gewilde 'straf' gezien kan

¹² Het is een denken vanuit het einde zoals dat in het midden openbaar geworden is, dogmatisch gezegd: het draait om de godsleer die in de kern aan de christologie is ontleend, die zelf in de kern *realized eschatology* is.

¹³ Vgl. de omschrijving van Jüngel, *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens*, Tübingen 2006, 72.

¹⁴ De gereformeerde orthodoxie heeft dit expliciet of impliciet zo uitgelegd, dat Jezus niet strafte omdat Hijzelf de straf droeg en precies zo zondaars een uitweg bood om straf te ontlopen. Zo kan er achter de onvoorwaardelijke vergeving door Christus een moeten-straffen van God voorondersteld blijven. Vaak werd deze visie onderbouwd door aan Jezus' officiële veroordeling een door God gesanctioneerde waarde te geven. Daartegenover wil ik insteken bij het johanneïsche getuigenis, dat de zoon niets doet wat Hij de Vader niet ziet doen. Juist deze opstelling laat in alle zuiverheid zien hoe vaak het straffen bij mensen, inclusief religieuze en seculiere overheden (Kajafas, Pilatus) *scheef* zit.

¹⁵ Zie de *Divina commedia* resp. *The great divorce*. Een vb uit het laatste boek: een vrouw heeft zich uit een ongelukkige symbiotische verhouding losgemaakt, is nu in de hemel, een en al onverstoorbare liefde, en ontmoet haar man om hem over te halen ook de hemel binnen te gaan. Maar elk appèl wordt door de man beantwoord vanuit zijn oude scheefgroei; verongelijkheid drijft hem steeds verder in zijn 'schijnpersoon'. De vrouw laat hem gaan, met een goed geweten, onverstoorbaar liefdevol. Zij laat zich niet meer manipuleren, gaat hem ook niet achterna.

worden.¹⁶ Elk ander kwaad dat mensen treft heeft in principe een andere achtergrond – bv menselijke kwaadwillendheid, hyperrechtsgevoel, of de huidige scheppingsstructuren.

Zo gezien is er dus een hel, een ‘plaats’ waar mensen door een gerechtvaardigd kwaad getroffen worden. Als mensen niet op een rechte wijze gered willen worden, geeft God hen de ruimte om met deze onwil alleen te blijven. Als je uiteindelijk echt nee tegen hem wilt zeggen, kan dat.

De waarheid dat er een verdoemenis bestaat, is de meest volstrekte openbaring van de verdraagzaamheid van God.¹⁷

Hel betekent eenvoudig dat je blijft zondigen. God zorgt vanaf een bepaald moment alleen, dat dit dan geen onschuldige meer treft, maar alleen jou als dader zelf.¹⁸

De vraag die overblijft is: is deze hel eeuwig? Als de twee genoemde peilers in de orthodoxe argumentatie niet deugdelijk zijn (God moet straffen, en: zonde is oneindig)¹⁹, is een altijddurende straf *niet noodzakelijk*. Ook niet als we die zuiver opvatten als gevolg van eigen zonde.²⁰ Dit is echter nog geen reden om geen enkele straf aan te nemen. Daar pleit ook te veel tegen, door niet te straffen neem je mensen in de verantwoordelijkheid voor hun daden niet serieus. En ik zie niet hoe je dat wel kunt doen zonder proporties in het oog te houden, op een wijze waarin alle omstandigheden (verontschuldigende en bezwarende) meegewogen zijn. Dit samennemend zie ik een sterke reden om te veronderstellen, dat de straf na de dood begrensd zal zijn, evenredig aan de zonde waarvan mensen zich niet hebben laten verlossen. Dantes visionaire gedicht heeft een kern van waarheid.

III

Langs deze weg kom ik tot de volgende visie. Na hun dood worden zij die zich niet van hun zonden willen laten verlossen, precies aan het gevolg van hun eigen zonden overgeleverd. Als zij het ‘kwantum kwaad’²¹ corresponderend met de aard (‘het gewicht’) van hun concrete zonden ondervonden hebben, wacht hen ‘de tweede dood’ – die ik niet opvat als eeuwige kwelling maar als definitief ver-

¹⁶ ‘Gewild’ dan niet in de zin dat het Gods *intentie* weerspiegelt. Intentioneel wil Hij dat we niet zondigen. En als we toch zondigen, wil Hij van zijn kant doen wat nodig is om ons ervan te verlossen. Maar ‘gewild’ wel in de zin dat, als wij tegen Gods intentie in toch willen zondigen, Hij daarvoor ruimte geeft en Hij ook wil dat blijkt wat zonde is en doet. –Voor de clause ‘in principe’, zie n. 69 van mijn oratie.

¹⁷ JH Gunning jr, *Het Kruis des Verlossers (1861) & De Prediking van de Toekomst des Heren (1888)*, ingeleid door Albert de Lange & Leo Mietus, Barneveld 2008, 39.

¹⁸ Of ook mededaders. Vgl. *The great divorce*, waarin Lewis zegt dat de hel in feite de aarde is als we niet de hemel willen binnengaan. Zie bv p. 536: ‘Son, son, it must be one way or the other. Either the day must come when joy prevails and all the makers of misery are no longer able to infect it: or else forever and ever the makers of misery can destroy in others the happiness they reject for themselves.’

¹⁹ Ik ga dus niet met Augustinus mee waar hij schrijft (*De stad van God*, 1086): ‘Sommigen van degenen tegen wie wij de stad van God verdedigen zullen het misschien onrechtvaardig vinden dat iemand toe een eeuwige straf wordt veroordeeld voor zonden die, al zijn ze nog zo zwaar, toch maar in een kort tijdbestek zijn bedreven.’ Niettemin acht ik Augustinus’ inlevende en scherpe kritiek op een letterlijke temporalisering van straffen corresponderend met de duur van de zondedaad overtuigend. Die kritiek laat echter het verschillende gewicht van zonden nog altijd staan. Ik zie ook niet goed, dat in het leven na de dood er voor schepselen geen enkel tijdsverloop meer zal zijn.

²⁰ Dat er toch een altijddurende straf op een tijdelijke zonde zou kunnen volgen, komt niet door een disproportie in Gods rechtvaardigheid, maar alleen door de onwil van de zondaar zich van zijn zonde te distantiëren en de wil van God dit zo te laten. Zo althans ziet Scotus het. Zie verder noot 24.

²¹ Zie noot 19.

lies van leven. Ik neem het dus op voor een variant van de ‘annihilatie-gedachte’.²² Zij die zich wel van hun zonden willen laten verlossen, maar zwaar en langdurig gezondigd hebben of ermee bleven sjoemelen na vergeving, is er een boetedoen, in principe op dezelfde wijze ‘gekwantificeerd’. Zo opgevat is er dus na de (eerste, gewone) dood een ‘ter linker en rechterzijde’ van de oordelende Heer, maar dit links en rechts zijn nog niet definitief. Ik denk dat oversteken dan nog mogelijk is: als je onder straf tot oprechte inkeer komt (en misschien ook, als je onder boetedoen je alsnog afwendt van God). Is de maat van het kwantum bereikt, dan komt de laatste keuze: wel of niet het Koninkrijk binnen. De eerste schifting vindt dus plaats met (meteen na) de dood; de tweede, zou ik zeggen, is het *laatste* oordeel. Uiteindelijk blijven alleen de nieuwe hemel en de nieuwe aarde.²³ Dan mogen we niet alleen zeggen ‘En de zee was niet meer’, maar ook dat de poel van vuur en zwavel niet meer is.

Hiermee verdedig ik geen ‘alverzoening’, de gedachte dat ook de meest doorgewinterde zondaar tenslotte over de streep komt en zalig wordt. Ik laat alleen de *mogelijkheid* daarvan open. Over de feitelijkheid ben ik – als ik mag of zelfs moet afgaan op wat we kunnen waarnemen in het leven tot aan de dood – niet optimistisch. Ik ga er met deze visie vanuit, dat er een beslissende keuze van ons gevraagd wordt, dat God dus niet eindeloos tot omkeer blijft uitnodigen en verlossing van zonde aanbiedt.²⁴ Naar mijn overtuiging is dat tenslotte zelfs niet barmhartig; er moet een keer een keuze komen.²⁵ Dit sluit ook het meest bij het gewone leven aan, met name bij belangrijke keuzes in persoonlijke relaties.

Het kwaad dat God mensen laat treffen is dus het gevolg of de uitwerking van hun eigen zonde als zij hun zonden niet willen laten wegnemen.²⁶ Uiteindelijk is dat het enige kwaad dat God mensen met deze onwil laat treffen. Hij doet dat niet actief, Hij laat het gebeuren, maar dat wil Hij dan ook. Met deze leidraad in de hand kunnen we in de schemer van de vragen over het leven na de dood vooruit tasten. Uitgangspunt is en blijft, dat daar alleen plaats is voor gerechtvaardigde kwaad. Het is niet onrechtvaardig een mens niet te scheppen. Het is wel onrechtvaardig een mens die geschapen is ten

²² De term betekent letterlijk ‘ver-niet-iging’, dus een omkering van ‘schepping uit het niets’. Ik zeg bewust ‘een variant van’ omdat het gewone ‘annihilationisme’, zoals dat ook door de Anglicaanse kerk in de 90er jaren aanvaard is, zegt dat verstokte zondaars bij hun (eerste) dood tot niets worden. *Dat* lijkt me niet rechtvaardig, zo kom je er als dader te gemakkelijk af (zie verder hoofdstuk).

²³ Op zich is de visie dat het kwaad na de dood, zowel in de vorm van boete doen als van gestraft worden, een einde zal nemen, niet nieuw in de theologiegeschiedenis. Zie bv een beschrijving ervan in *De Stad Gods* XXI, 17 (een variant in hfst 20), waar de visie wordt afgewezen door een niet erg overtuigende retorische vraag: kunnen jullie die deze visie aanhangen geloven, dat demonen (gevallen engelen) evenmin eeuwig gestraft zullen worden? Er zijn in de loop der tijd ook officiële kerkelijke uitspraken tegen deze visie gedaan, zie Norman Geisler, *Systematic Theology* vol. IV, Minneapolis 2005, hfst over *Annihilationism*.

²⁴ Dit tegen Henri Veldhuis, *Kijk op geloof. Christelijk geloof uitgelegd*, Zoetermeer 2009³, 265: ‘Op grond van alles wat we van Christus weten, moet ik wel geloven in eeuwige ‘herkansing’, - hoe simpel dat misschien ook klinkt’. Vgl. ‘Ik geloof dat we tot in het laatste oordeel de kans van omkeer zullen krijgen, want God zal niet terugkomen op de belofte van zijn eeuwige ja-woord’. Vgl. ook p. 266: ‘De hel duurt in ieder geval zolang als jij niet tot inkeer komt. God kan niet anders dan onze afwijzing serieus nemen en die van zijn kant veroordelen.’ Volgens Henri *kan* er dus een *altijd* durende hel zijn, maar dan alleen omdat God *altijd* de mogelijkheid van een alsnog-ja wil openhouden.

²⁵ Die keuze zal dan genomen moeten worden in het spanningsveld van wil als dispositie en wil als vrij oordeelsvermogen. Er zijn vele graden en vormen in menselijke disposities of patronen (van denken, voelen, handelen etc) om Gods goedheid af te wijzen. Zie bv de illustratie van Lewis (noot 15). En deze disposities kunnen in allerlei graden door de eigen instemming versterkt zijn, waardoor ze niet zomaar door God weggenomen of omgevormd kunnen worden.

²⁶ Wat daarvoor nodig is, is klassiek theologisch meer dan vergeving: ‘genoegdoening’, zie mijn oratie.

onrechte te veroordelen. Het is ook onrechtvaardig mensen meer te straffen dan zij verdienen. Het lijkt me niet onrechtvaardig om mensen die 'gekregen hebben wat zij verdienen' het bestaan te ontnemen als zij toch niet in gemeenschap met God willen leven ook al zouden zij zelf wel willen blijven leven. Dit ophouden met scheppen is zelfs barmhartig omdat zonde ons uiteindelijk ongelukkig maakt, ook als we dat niet willen hebben. Ze scheidt ons immers van onze levensbron die heilig is, en daarmee ook van het perspectief op een waardig leven als mens. –Als God ons helemaal heeft rechtgedaan, is Hij volkomen goed, en vrij om ons eeuwig leven of geen leven meer te geven.

Uit de DISCUSSIE noteer ik graag enkele waardevolle vragen:

(1) De eerste vraag bestond in feite uit twee vragen, die met één reden beantwoord konden worden. Is er niet nog een derde hoofdreden in de traditie om vast te houden aan de eeuwigheid van de hel, namelijk de onsterfelijkheid van de ziel? En: moet de duivel niet genoemd worden, als een altijddurend kwaad dat voor tijdelijk en altijddurend kwaad zorgt? –De gedachte van de onsterfelijkheid van de ziel of geest is vanuit de Griekse (en/of Oosterse) filosofie de christelijke traditie binnengekomen. In die traditie werd er al snel één essentiële toevoeging gedaan: ook een geest is een geschapen wezen. Er is maar één ongeschapen geest. Dit betekent: ook een geest of ziel veronderstelt op elk moment van haar bestaan dat de Schepper haar het bestaan geeft. Maar dit betekent dat een onsterfelijk schepsel in strikte zin een onmogelijkheid is; alsof er iets geschapen kan worden dat vervolgens onafhankelijk voortleeft. Deze consequentie werd niet snel gerealiseerd (zelfs niet door Scotus, zo lijkt het, hoewel hij het samengaan van onsterfelijkheid en contingentie had kunnen denken, zoals hij deed met onveranderlijkheid en contingentie). Het leven niet *kunnen* verliezen *kan* een schepsel niet toekomen, want als het blijft bestaan – en daar zijn in het geval van de ziel op zich goede redenen voor – dan alleen dankzij een vrije daad van God, dankzij het feit dat Hij doorgaat met scheppen. Ditzelfde inzicht kan naar de duivel, of duivels, doorgetrokken worden. Ook zij hoeven daarom geen kwaad te zijn dat nooit eindigt, ook zij *kunnen* op een dag 'verdwijnen'. Er hoeft dus ook wat betreft deze schepselen geen 'rioolputje' (CS Lewis) in het universum te blijven.

Momenteel wordt er in orthodox-protestantse theologie maar zelden een beroep gedaan op de onsterfelijkheid van de ziel in verband met hemel en hel. Het argument voor een eeuwige straf na de dood wordt onderbouwd (bv bij de evangelische theoloog Norman Geisler) door een beroep op God die iets goeds dat Hij schiep – datgene waarin ook de verstokte zondaar beeld van God is en blijft – niet wil terugnemen, en op de zondaar zelf die wil blijven leven. Ik vind dit geen sterke argumentatie.

(2) Of God een mens wel of niet straft, hangt dat niet ook af van de slachtoffers van zonden? Als zij weigeren te vergeven, als zij straf eisen, moet God dat dan niet respecteren? –Het is waar dat God niet voor een slachtoffer kan vergeven, dat moet de getroffene zelf doen. Niettemin heeft ook diens weigering grenzen. Als iemand bijvoorbeeld zelf al door God vergoed is, kan het dan nog willen dat de dader vergolden wordt? En kan iemand zonder te vergeven zelf wel helemaal gewetensvrede vinden? Om een voorstelbaar voorbeeld te geven: als ik meen dat ik de moordenaar van mijn broer niet mag vergeven, wat zou mijn broer in de hemel daarvan zeggen? zal hij niet zeggen: 'Vergeef

alsjeblijft wel, de Heer heeft het voor mij al meer dan goed gemaakt'? En als mijn broer dat niet zegt, kan hij dan wel in de hemel zijn? zou ik dan niet hopen dat *hij* tot vergeving komt? De enige onoverschrijdbare grens lijkt me hier, dat je als slachtoffer een dader niet mag vergeven voordat de dader zelf berouw toont en bereid is nog goed te maken wat goed te maken is. Deze grens hoeft een slachtoffer niet blijvend ongelukkig te houden als er geen berouw is, want (on)geluk hangt mijns inziens af van de innerlijke bereidheid tot vergeving. Als het gaat om uiteindelijk goed en kwaad kunnen niet alleen de daders, maar ook de slachtoffers niet chanterend werken.

(3) Als er na de dood nog oversteek mogelijk is, kan ik dan ook 'uit de hemel vallen'? –Over de hemel heb ik niet gesproken, het ging om het eventuele einde aan *kwaad* na de dood. Maar om de gedachtelijn die ik ontwikkelde in deze richting toch in eerste aanzet door te trekken: met de traditie meen ik dat de hemel de 'plaats' is waar alles kan binnengaan (zij het niet allemaal zonder een ingrijpende gedaanteverandering), behalve zonde. Zonde moet dus niet gedaan, of weggenomen worden. En: ook in de hemel komen moet zijn recht en reden hebben. Gegeven deze bepalingen lijkt het mij mogelijk direct na de dood in de hemel te komen, namelijk als je voor je zonde hebt willen (laten) genoegdoen en er niets meer uit te boeten is. Dan *wil* je ook niets liever dan 'bij God zijn'. Daar is de liefde die alle vrees uitdrijft zo voelbaar, dat je in het geheel niet bang hoeft te zijn voor het verlies van de gevonden zaligheid. Ook wanneer na het laatste oordeel ons vrije wilsoordeel niet 'vastgezet' zou worden om ons het zondigen onmogelijk te maken (zoals de scholastische meesters meenden), zullen we zozeer geneigd zijn tot God en het goede, dat we niet zullen zondigen. Daarom: vrees niet! Overigens spreek ik liever over 'het Koninkrijk binnengaan' dan 'in de hemel komen (en blijven)'; daar zit nog een belangrijk verschil tussen.

(4) Als God tenslotte straft met het zondegevolg zelf, wordt er dan als *bottom line* geen aristotelisch rechtvaardigheidsbegrip gehanteerd: 'ieder het zijne'? –Nee, want die straf is te ontlopen, ieder *kan* dus 'het zijne' in negatieve zin vermijden. En God gaat tot het uiterste om dit ontlopen mogelijk te maken. Tegelijk geldt ook: ja, omdat Hij personen in hun vrijheid wil respecteren: daarom moet er ook een kern van het aristotelische rechtvaardigheidsbegrip staande blijven. Een vrij wezen is een verantwoordelijk wezen, dat sommige dingen kan verdienen, ten goede of ten kwade. Dat hebben we niet van Aristoteles (bij wie 'het zijne' vooral stand-, staat- en natuurgebonden is), maar juist van de joods-christelijke traditie geleerd. 'Ieder het zijne', in de zaakgerichte, persoonsgebonden vorm van 'loon naar werken', is een grondbesef uit de bijbel, uit Oude en Nieuwe Testament, zie bv Jes 59:18 en Rom 2:6.